

JENS CHRISTIAN V. JOHANSEN: Da djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark. Odense Universitetsforlag 1991. 327 s., ill.

Nogle af disputatsens resultater blev foregrebet i Jens Christian Johansens specialeafhandling i historie »Studier i trolddomsprocesserne ved Viborg landsting 1612-1637« (fra 1977).^{*} Selv om dette speciale forblev upubliceret, så har det, som vi skriver i vor indstilling til fakultetet, været skelsættende inden for dansk heksetrosforskning. Dels på grund af den anvendte serielle metode, som her for første gang blev brugt på danske retskilder, dels på grund af samarbejdet med Dansk Folkemindesamling, som bevirkede, at den af Johansen tilvejebragte kopisamling af eksisterende landstingsdomme i heksesager har kunnet danne grundlag for en række vigtige historikerspecialer ved universiteterne i Århus og Ålborg. Hertil kommer en række lige så betydningsfulde historikerspecialer ved Københavns universitet. Alle disse specialer, hvoraf flere senere er blevet publiceret, står på den ene eller den anden måde i gæld til Jens Christian Johansen.

Nu efter femten år foreligger afhandlingen i sin endelige form. Der er tale om et grundlæggende arbejde, hvor linjen er ført helt op til de jyske trolddomsprocessers afslutning i 1687. De oprindelige 250 sager er blevet til 749, og denne forøgelse skyldes ikke blot periodens forlængelse. Ved en systematisk gennemgang af andre arkivserier fra den første periode (1612-37) er det lykkedes at fremdrage yderligere 337 sager (eller rettere personer). Hermed er der tilvejebragt en repræsentativ serie af trolddomssager fra en verdslig domstol på 2. instansniveau gennem det meste af et århundrede, en serie, der også i international sammenhæng må betegnes som ret enestående.

I min vurdering af Johansens arbejde skal jeg til indledning beskæftige mig med spørgsmålet om seriens repræsentativitet, dernæst vil jeg se på opsvinget og nedgangen i antallet af trolddomsprocesser og de forklaringer, som Johansen har hertil. Endelig vil jeg drøfte det folkelige grundlag for hekseforfølgelse. Men først har jeg nogle bemærkninger til afhandlingens titel.

»Da djævelen var ude...« – Jeg tror de fleste opfatter titlen som: »Da djævelen var på spil« eller »Da djævelen huserede«. Men meningen er, så vidt jeg har forstået på forfatteren, den helt modsatte, nemlig »Da djævelen var ude af billedet«. Hvis bogen havde foreligget på engelsk, kunne titlen have været »When the Devil was Out« – men det kan man bare ikke uden videre oversætte til dansk.

^{*} Første opposition ved Jens Christian V. Johansens disputatsforsvar, Københavns Universitet, den 22. maj 1991.

Heller ikke undertitlen »Trolddom i det 17. århundredes Danmark« finder jeg helt tilfredsstillende. For det første handler det jo med undtagelse af kapitel 8, »De falsterske processer i 1690erne«, kun om trolddom i Nørrejylland (dvs. Viborg landstings område, som strakte sig fra Kongeåen til Skagen). For det andet er afhandlingen med undtagelse af punktundersøgelserne i Sydvestjylland og i Ribe (hhv. kapitel 6 og 7) begrænset til 2. instansniveau.

Men nu til mit første punkt: repræsentativiteten. I kapitlet om »Kilder og metode« hedder det, at Viborg landstings dombøger fra 1609-1666 er bevaret i »så godt som ubrudte serier« (s. 15). Når vi betragter figur 1 med de mange sorte skraveringer for tabte dombøger (s. 16), turde dette være en sandhed med modifikation, men i virkeligheden er det blot formuleringen »ubrudte dombogsserier«, som er uheldig. For som det påpeges, lader lakunerne sig næsten altid udfylde af en anden protokolserie, som i modsætning til dombøgerne blev ført udmiddelbart under retmøderne. Det drejer sig om de såkaldte »tingbøger« (den nederste række i oversigten). Her har Johansen været i stand til at supplere de manglende dombogsbind med oplysninger.

Tingbøgerne er ikke opdelt i serier, men omfatter hele området. Jeg har gennemgået de første 27 år, og det viser sig, at vi ved hjælp af tingbøgerne faktisk er i stand til at rekonstruere, hvad der har fandtes af sager i de tabte dombøger. Ser vi nemlig på, hvor de pågældende sager stammer fra, lader de sig indplacere i de tabte bind af landstingets tre rækker af dombøger, hvor A-serien dækker den nordligste del af Jylland (Vendsyssel, Thy, Mors og en del af Viborg amt), B-serien den nordlige del af Østjylland og C-serien det gamle Ribe stift, dvs. hele Vestjylland og Østjylland op til Horsens fjord (figur A).

De tre sager, som jeg har anbragt i den tabte dombog for 1609, C-rækken, er hekselistens nr. 1, 3 og 8, som alle stammer fra fra Malt og Slogs herred i Sydvestjylland. De andre fem, som jeg har anbragt nederst i Tingbogserien, hører antagelig også til C-rækken, men lader sig ikke indplacere, da der ikke er præcise oplysninger om, hvor de stammer fra. (En detalje: Hekselistens nr. 1. Lovstrup er en lokalitet i Uge sogn, sydvest for Åbenrå, altså langt nede i Sønderjylland. Der skal formentlig læses Lovtrup, som er en landsby i Tinglev sogn i det vestjyske område.)

I arbejdet med denne rekonstruktion har jeg måttet gå tilbage til oversigten over Viborg Landstings dombøger i vor fælles artikel »16.000 jyske domme« (Henningsen, Johansen og Tamm i *Fortid og Nutid* 28 (1979) s. 257 f.), for det er ikke muligt at foretage rekonstruktionen alene på grundlag af kildehenvisningerne i afhandlingen, hvor sporene, om jeg

	1609	1610	1611	1612	1613	1614	1615	1616	1617
A				3					7 2
B					2				12
C	3	8	3		4				1 14
T	5	1	1		8				

	1618	1619	1620	1621	1622	1623	1624	1625	1626
A	13		17,1	15	21	27	9	7	
B	40	20	26	6	2	12	10	7,2	6,1
C	12	24		19	9	16	30	7	1
T									

	1627	1628	1629	1630	1631	1632	1633	1634	1635
A		10	1	6	5	1,1	5	8	
B	3,1	0		2	3	1	1	5	2
C	2	0		2	3	4		28,1	1
T		0							

Figur A. Trolldomssager i bevarede og tabte dombøger (1609-27)

så må sige, er blevet slettet. Hvis vi nemlig ser på fortegnelsen over Landstingets dombøger, s. 284, finder vi kun en summarisk opremsning af de benyttede bind: »1612A, 1616A-C, etc.« I hekselisten, s. 242, giver forfatteren derimod de præcise arkivsignaturer. Men heraf fremgår ikke, at for eks. »B24-511« (ved hekselistens nr. 23-25) er betegnelsen for dombog 1612A, eller at eksempelvis dombog »1616C« gemmer sig under arkivsignaturen B 24-555 (hekselistens nr. 44). På tilsvarende måde kan man heller ikke af kildefortegnelsen se, hvilke arkivsignaturer tingbøgerne gemmer sig under (f. eks. at Landstingets tingbog for 1609 har signaturen B 24-48, jf. hekselistens nr. 1).

I forbindelse med ovennævnte rekonstruktion er jeg også stødt på problemer. For det første: Når alle tingbogsreferencerne i hekselisten for året 1619, lader sig henføre til den tabte dombog fra A-serien, altså dombog 1619A, er det så udtryk for, at du har udeladt alle de referencer i tingbogsserien, som går på de bevarede dombøger fra dette år, altså dombog 1619B og 1619C? (Johansen: Ja); for det andet spørgsmålet om, hvor konsekvente landstingets skrivere har været med deres tre dombogsrækker. I rekonstruktionen for året 1620, finder jeg således en sag fra Nørlyng herred (hekselistens nr. 220), som skulle have været indført i den bevarede dombog fra A-området, og i 1625, '26 og '27, forskellige sager, som skulle have fandtes i den bevarede dombogsrække B, fra det østjyske område. Hvordan skal det forklares? – (Johansen: Jeg har forgæves ledt efter disse sager i dombøgerne, men kan ikke forklare, hvorfor de ikke er indført dér).

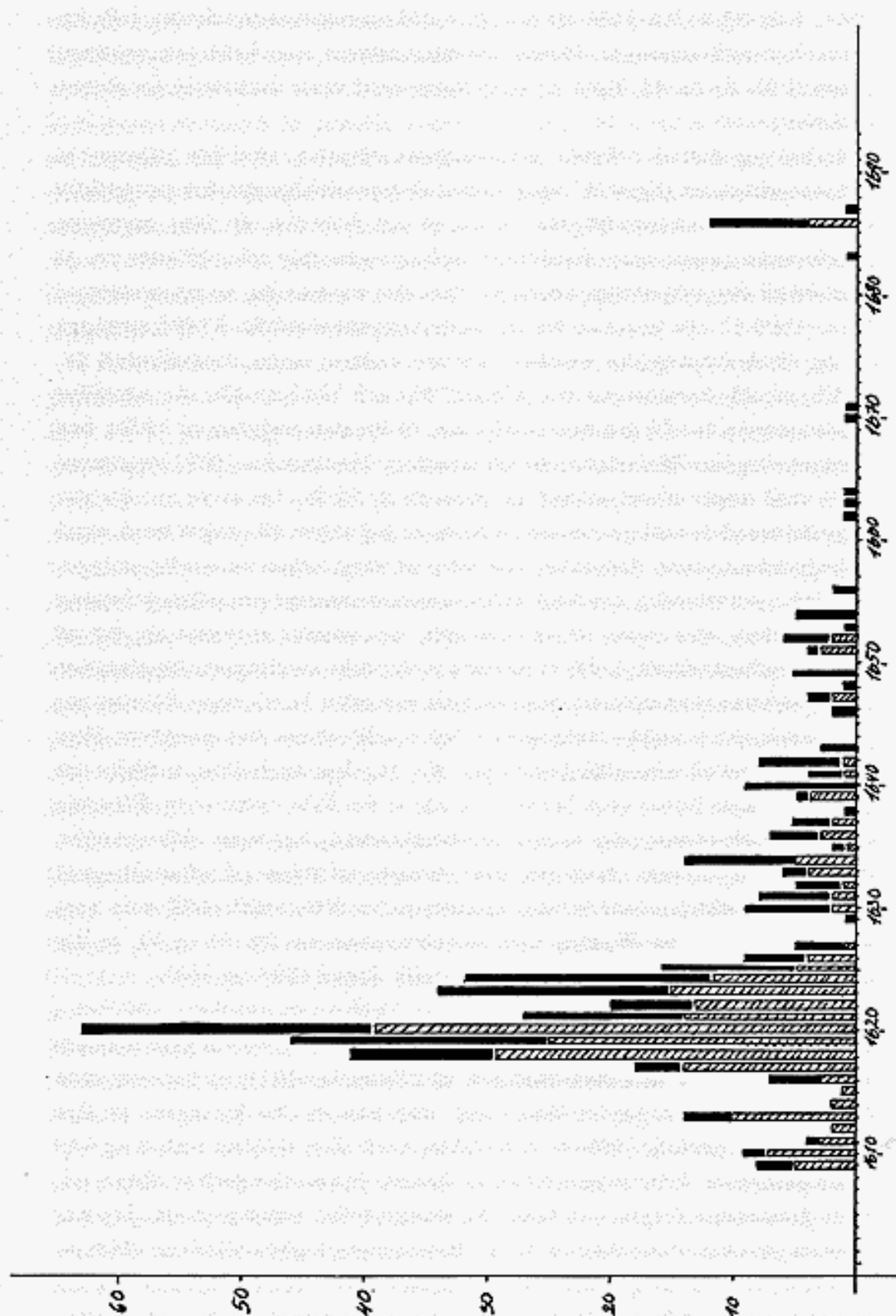
Under alle omstændigheder finder jeg, at vi på grundlag af den her foretagne indplacering af sagerne i deres respektive dombogsrækker kan sige, at kildematerialet for den pågældende periodes vedkommende i højeste grad er repræsentativt. Bortset fra nogle få perioder, hvor der hverken er bevaret dombøger eller tingbøger, nærmer det sig en komplet serie. Jeg synes derfor også, at Johansen er alt for forsigtig i sin formulering, s. 15 nederst, hvor han siger: »Eftersom tingbøgerne er overleveret i langt større grad end dombøgerne, kan de *til en vis grad* erstatte de manglende dombøger« (her og i det følgende min kursiv). – Når man står med så gode kort på hånden, synes jeg ikke, at man skal underspille. Dokumentationen for de første 27 år, som er de vigtigste for undersøgelsen, tillader jo en næsten fuldstændig rekonstruktion, og det ved forfatteren selvfølgelig udmærket godt, men det er en skam, at han ikke har forklaret dette mere tydeligt for sin læser.

Johansens formulering er derimod på sin plads, når vi kommer til sidste halvdel af 1600-tallet, hvor der for flere års vedkommende hverken er bevaret dombøger eller tingbøger, og dombogsrækken helt ophører fra

1667. I de 33 år fra 1650-82 mangler dokumentationen således helt for elleve års vedkommende. Derfor må diagrammet over hekseprocessernes antal år for år (s. 41, figur 2) også tages med store forbehold for denne periode.

Inden jeg forlader denne arkivologiske eksposé, skal jeg påpege, at rekonstruktionen (figur A) også sætter et historisk/geografisk perspektiv på den jyske hekseforfølgelse. Hvis vi ser bort fra de ikke nærmere stedfæstede sager, som forskellige oplysninger dog ofte tillader os at henføre til det sydvestlige område, viser det sig nemlig, at processerne i årene 1609-11 alle kommer fra det sydsvestjyske område. I 1612 springer de op til det nordjyske område. De tre anførte sager, hekselistens nr. 23-25, er alle indstævnet fra Ålborg. Først i 1617 er alle tre områder repræsenteret med 2 fra den nordjyske, 12 fra den østjyske og 14 fra den vestjyske region. Herefter er de tre områder (bortset fra 1620) repræsenteret med sager hvert eneste år frem til år 1626. De store tal fra det østjyske område hænger sammen med, at jeg tager alle sager med, også udlæggelsessagerne. Johansen har ret i, at disse udgør en særlig gruppe, som ikke må blandes sammen trolddomsprocesserne (en udlæggelsessag er en proces, der rejses af en anklaget, der ønsker at rense sig for en trolddomsbeskyldning). De er således heller ikke medtaget i diagrammet over trolddomsprocesserne gennem hele perioden (s. 41, figur 2), som jeg på grund af en række beklagelige fejl i udgivelsen her gengiver efter manuskriptet til afhandlingen (figur B). Jeg har endvidere indføjet tre bålstraffe, som finder sted 1614-15 og alle er fra Ribe rådstueret. Ribe var en af de købstæder, som havde landstingsstatus, og hvor rådstueretten derfor var 2. instans. Som det ikke fremgår af titlen på afhandlingens tabel 19 »Kendelser ved Viborg landsting« (s. 200) 1609-1693, men som man ser ved sammenligning med »hekselistens« nr. 39, 42 og 43, er det disse sager, som er anført i tabellen under årene 1614 og 1615.

Af diagrammet fremgår, at der i året 1618 er en markant stigning i processerne (41 sager med 29 bålstraffe). At dette til en vis grad hænger sammen med trolddomsforordningen af 12 oktober 1617, er jeg enig med forfatteren i. Men jeg er ikke enig, når han (s. 41 f.) siger, at den forudgående periode 1609-17 er karakteriseret af et relativt stabilt og lavt antal processer. Efter diagrammet at dømme kunne det godt se sådan ud. Men Johansens diagram er langt fra komplet for denne periode. Jeg har gennemgået lokalhistorikeren H. K. Kristensens store artikel om »Hekseprocesser fra Vardeegnen«, trykt i *Fra Ribe Amt* 7 (1928-31), som jeg for øvrigt savner i bibliografien, og dér har jeg bare for årene 1613-1617 fundet en halv snes sager, som ikke er med i afhandlingens hekseliste; deriblandt syv personer, som blev brændt.

Figur B. Nørrejske trolddomsprocesser på 2. instansniveau 1609-1687 (Johansens figur 2 efter disputatsens manuskript med revisioner).

Påstanden om, at trolddomssagerne i perioden 1609-17 holder sig på, hvad Johansen betegner som »normal-raten« (s. 42), hænger dårligt sammen med, at processerne for over halvdelens vedkommende foregår i Sydvestjylland. Dette fremgår iøvrigt allerede temmeligt tydeligt af forfatterens egen hekseliste, når man ved hjælp af ovennævnte dombogs-oversigt i 1979-artiklen undersøger, hvilke serier sagerne fra disse ni år hører hjemme i. Den rekonstruerede nørrejyske dombogsserie »A« tegner sig for 12 sager og den østjyske serie »B« for 14 sager, mens den vestjyske serie »C« tegner sig for hele 33 sager. Hertil kommer 15 sager i tingbogsrækken (»T«), som på grund af manglende oplysninger om sted ikke lader sig indplacere i dombogsserierne (vor figur A). En del af de sager, som jeg har medtaget, er udlæggelsessager og andre sager, som Johansen ikke tæller med i sin statistik, men det er dog interessant at se, at disse også i altovervejende grad stammer fra det vestjyske område (hekselistens nr. 17, 25, 40, 41, 44, 55-57, 61, 66, 73).

Når det nu drejer sig om en doktorafhandling, synes jeg, at Johansen i højere grad, end det har været tilfældet, burde være gået til protokollerne på 1. instansniveau og nærmere undersøgt disse for hans argumentation helt centrale forhold. Mens tingbøgerne fra 1600-tallet ellers i mange tilfælde er gået tabt, ligger det nemlig så heldigt, at vi har gamle serier fra det sydvestjyske område: Ribes tingbøger begynder 1561, Varde har en komplet række fra år 1600, serien fra Vester Horne herred starter 1613, mens protokollerne fra Kærgård birketing, som er en enklave i Vester Horne herred, begynder allerede 1591; sidstnævnte serie er ifølge Johansens oplysning ikke komplet, men er dog bevaret for vigtige år som 1609, 1612, 1615, 1617, 1620 og 1622-23 (s. 102).

Nogle af disse serier har Johansen undersøgt i forbindelse med afhandlingens »case-studies« fra Sydvestjylland (kap. 6) og Ribe (kap. 7), men kun i begrænset omfang. Man kan i denne forbindelse også undre sig over, at resultaterne fra disse punktundersøgelser ikke er blevet integreret i hovedundersøgelsen. I kapitel 6 om Kærgård birk og Vester Horne herred, hedder det for eks., at »mindst 11 må være blevet henrettet i dette område mellem 1610 og 1614 (s. 104). Men disse sager er ikke med i afhandlingens hekseliste endsige i diagrammet (s. 41) eller i statistikken over landstingsdomme (s. 200 f.). Jeg synes, i denne forbindelse også, at Johansen (s. 167, note 51) kommer for let om med Kim Tørnsø, som har arbejdet specielt med det vestjyske område (selv om det kun er på sekundært kildemateriale), Djævletro og folkemagi: Trolddomsforfølgelse i 1500- og 1600-tallets Vestjylland (Århus 1986). Tørnsøs påstand om, at der ikke kan dokumenteres nogen effekt af trolddomsforordningen 1617, er selvfølgelig uholdbar, når vi tager hele Jylland i betragtning, men

holder vi os til hans eget område, Sydvestjylland, kan det meget vel være, at vi kommer til at give ham ret, den dag vi når så vidt, at vi har fået den store, sydvestjyske heksejagt fuldstændigt afdækket.

Som afslutning på drøftelsen af seriens repræsentabilitet har jeg endnu to punkter, men det ene hænger sammen med processernes ophør, så det vil jeg gemme til senere. Det andet vedrører Vejle. Den by, som Johansen ikke har fundet en eneste hekseproces fra i sit landstingsmateriale. Dette finder jeg utroligt spændende, men jeg ikke enig, når forfatteren heraf slutter, at byen har været uden processer (s. 41, 68, 112). Det kan man ikke vide, uden at man undersøger forholdene nærmere; men det er jo netop så heldigt, at der også fra Vejle foreligger en gammel tingbogsserie, som dækker hele perioden fra 1615-1681 (sådan anføres det i Landsarkivets registratur, men efter forsvarshandlingen har jeg dog konstateret, at serien først begynder 1625). Igen vil jeg mene, at Johansen burde have foretaget stikprøver i 1. instansmaterialet. Det ville formentlig have afsløret, at Vejle havde en anden måde at håndtere disse sager på, således at de ikke behøvede at blive indstævnet for Viborg landsting, og f. eks. frifundet eller landsforvist de anklagede eller ladet sagerne afgøre ved forlig mellem parterne. At byen skulle have været uden trolddomssager igennem hele 1600-tallet forekommer mig helt usandsynligt.

Inden jeg går over til at diskutere bevægelserne i diagrammet, har jeg nogle kommentarer og rettelser til afhandlingen. Det første gælder forordningen om troldfolk af 12. oktober 1617. Her har Johansen gjort den interessante opdagelse, at Christian IV personligt var involveret i en af processerne fra det såkaldte »Køge Huskors« 1612-13. Men dette var trods alt fire år før forordningen. Takket være Vordingborgs lensregnskaber for 1617-19, er vi i stand til at komme endnu tættere på, hvad der kan have været Christian IV's inspiration. Det drejer sig om to troldkvinder fra Glumsø, som i året 1617, henholdsvis den 8. juni og den 29. august blev fanget og sat i fængsel på Vordingborg slot og brændt henholdsvis den 2. september og den 17. december. Om begge hedder det, at heksebrændingen er foregået »på stranden udi Kongelig Majestæts egen nærværelse«. Af lensregnskabet fremgår endvidere, at Christian IV personligt har betalt for de to fangers kost, de mange måneder, som de sad fængslet på Vordingborg slot. Desværre er tingbogen for Tybjerg herred ikke bevaret fra denne periode, så vi kan ikke se, om det drejede sig om signekoner eller egentlige troldfolk.

Hvad selve forordningen angår, vil jeg pege på en vigtig detalje, som jeg tror er undsluppet forfatterens opmærksomhed: Den håndskrevne original, som er indført i Sjællandske tegnelser bærer overskriften: »Forordning om signeri« (Sj. T., bd. 21, fol. 258v-259v). Det er også

denne betegnelse, der går igen året efter i et missive til superintendenterne om at rette sig efter to »åbne mandater«, det ene »Om målen og signen« (12. okt. 1617), det andet »Om provstemoder« (Kancelliets brevbøger, s. 390). At samme bestemmelser i den trykte version får titlen »Forordning om troldfolk og deres medvidere« er derfor nok ikke så vigtigt, som Johansen antyder i sine refleksioner over korrekturarket (s. 197, note 12), hvor han skriver, at »Forslaget ['F]orordning om Signelsse och Manelsse och Trolddom och anden saadant Spøgeri' er opgivet i sidste øjeblik til fordel for den dæmonologisk mere præcise titel«. I afhandlingen (s. 38) gøres der med fuld ret opmærksom på, at trolddomsforordningen af 1617 indgik i en lovbuket, der tilsammen lader sig se som et moralsk korstog, for samme dag udgik en forordning om »unyttig bekostning med bryllupper« og om »løsagtighed«. Hvis Johansen var gået direkte til originalerne i Sjællandske Tegnelser, ville han imidlertid kunne have udvidet listen med en »Forordning om klædedragt«, der også udstedtes den 12. okt. 1617 og en »Forordning om kroer« af 1. maj det følgende år. Men også her er forfatteren blevet stående ved Kancelliets brevbøger (jf. kap. 4, note 35).

Mens vi er ved forordningerne, må jeg gøre indsigelse mod, hvad der skrives om reskriptet af 1686, hvor dødsdomme i trolddomssager beordres indbragt for Højesteret. Dette reskript dateres til »november 1686« (s. 25) og i en note henvises der til Jørgen Jacobsens Danske Domme i Trolddomssager (1966:295). Johansen burde for det første have givet den fulde dato, som er 20. nov. 1686. Mere alvorligt er det, at han overser, at samme reskript blot var en gentagelse af et tidligere, dateret den 21. juli samme år. Jeg ved ikke, hvorfor Jacobsen betegner reskriptet af 21. juli 1686 som »foreløbigt«, for november-reskriptet er tydeligvis bare en gentagelse. Men Johansen burde også her været gået til originalen, som findes i Jyske Tegnelser (udgået til landsdommere i Jylland og på Fyn). Denne fejldatering har fået konsekvenser for Johansens forklaring af processernes ophør, som jeg skal komme tilbage til nedenfor.

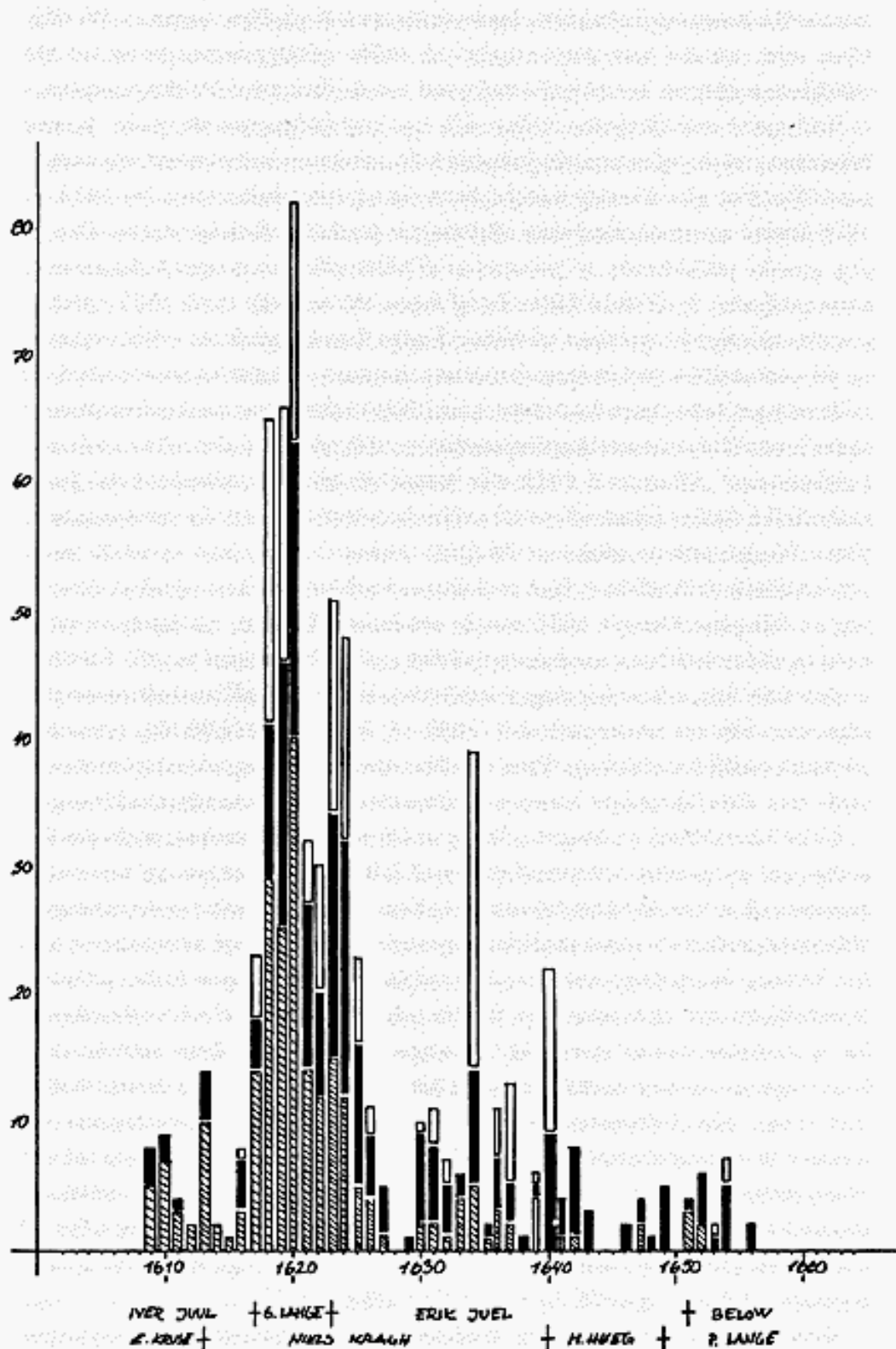
»Alt er tilladt, blot man forklarer, hvad man har gjort,« siger en af mine kolleger på Dansk Folkemindesamling. Denne regel foreholder jeg alle, så jeg har sikkert også citeret den for Johansen, mens arbejdet stod på. Men intet sted i afhandlingen finder man nærmere forklaret, hvordan forfatteren når frem til sit udvalg på 494 processer, som underkastes statistisk analyse i det, som han kalder »totalopgørelse«, og som også danner grundlag for diagrammet (s. 41, figur 2). Jeg vil for kortheds skyld tillade mig at kalde det forfatterens »sample«. På side 29 forklares

det ganske vist, at dette sample består af de 494 sager, hvorom det med sikkerhed vides, at der er blevet opkrævet kirkenævn, og det giver selvfølgelig en vis indikation. Men man forvirres straks af den følgende sætning: »De resterende 182 sager var alle udlæggelser«. I denne gruppe findes der nemlig også meget andet end udlæggelsessager, blandt andet injuriesager og proceduresager. Endvidere viser det sig ved nærmere eftersyn, at forfatteren i sit »sample« tæller personer, mens der i hekselisten tælles sager, dvs. at flere personer kan figurere under det samme nummer. Endelig er de 494 sager et enkelt sted blev til 496 (s. 101), hvilket formentlig blot er en trykfejl. Jeg synes derfor, at det havde været på sin plads med en note, der opremsede alle de numre fra hekselisten, som konstituerer ovennævnte sample.

På side 43, hvor det fastslås, at nævningeeden ved 1. instans i 86,8 procent af tilfældene faldt med en skyldighedskendelse, er der en fejl i opgørelse (tabel 18 »Kvitsvorne og oversvorne ved værnetinget«, s. 198). Der er nemlig ikke 402, men 432 oversvorne, og dette giver en domsfrekvens på 93,3 procent.

Til den følgende tabel over »Kendelser ved Viborg landsting« (s. 200-201) har jeg også nogle bemærkninger. For det første burde det nævnes, at denne opgørelse indbefatter en række sager, som aldrig kom for i Viborg, men blev afgjort af byer med landstingsstatus. Det gælder alle sagerne fra 1614-15 og syv sager fra 1640-42. Alle disse sager er afgjort ved Ribe rådstueret. Og det gælder endvidere en af sagerne fra 1686, som blev afgjort ved rådstueretten i Århus, der fik landstingsstatus i 1661. Desuden er der vist nogle trykfejl i denne tabel. Når jeg tæller efter, kan jeg nemlig ikke få det til mere end 240 personer med bålstraf. Men hvis vi nu accepterer, at der, som forfatteren skriver side 43, var 245 personer, som blev dømt til bålet, så vil jeg gerne understrege, at disse personer ikke allesammen blev brændt. Opgørelsen har nemlig ikke taget højde for de mange tilfælde, hvor en anklaget heks blev dømt in absentia, og derfor, med mindre man senere fik fat på vedkommende, undgik bålet.

Lad os nu se nærmere på figur 2 (s. 41), som jeg har forstørret op for den første halvdels vedkommende (vor figur C). Som man vil se, har jeg også gjort nogle tilføjelser. De hvide søjler er udlæggelsessagerne, som på nær en enkelt alle ender med, at den pågældende bliver rensset for udlægelsen. Side 104 i afhandlingen omtales et interessant eksempel fra Varde 1617, hvor fire kvinder, som var udlagt tre år tidligere af nogle dømte hekse, får deres lavværger til at indbringe disse udlæggelser for landstinget for at få dem kendt ugyldige. Dette tolkes meget rammende, som at det altså først var, da panikstemningen bredte sig, at man tog sig sammen til at foretage retslige skridt. I afsnittet om »Udlæggelsernes

Figur C. Den første del af figur B med tilføjelse af udlæggelsessager og angivelse af landsdommernes embedstid.

dynamik« kommer Johansens også nærmere ind på disse sager (s. 86-88). Men selv om det kan være rigtigt at skille udlæggelsessagerne ud fra trolddomssagerne, synes jeg i høj grad, at de hører med i diagrammet.

Nederst i mit diagram (figur C) har jeg indtegnet de jyske landsdommere, som jeg synes, at Johansen burde have interesseret sig meget mere for. For eks. Gunde Lange, hvis tid som landsdommer fra 1617 til 1623 falder sammen med den allerværste periode i forfølgelserne. Det er dog ganske påfaldende, at procenten af bålstraffe netop også kulminerer i hans periode. I de fem fulde år af hans embedstid 1618-1623 dømtes gennemsnitligt 61 procent til bålet. Lange havde studeret i Wittenberg, og på privatsiden havde han den triste skæbne, at hans hustru mistede ti af de tretten børn, som hun fødte ham. Når vi ikke som med inkquisitionen råder over dommernes korrespondance, må vi se os om efter sådanne indikationer. Allerede i 1623 det første år af hans afløser Erik Juels embedstid, falder bålstraffene til under halvtres procent, og da den gamle Niels Kragh bliver afløst af Mogens Høeg i 1640, har vi et år med udelukkende frifindelser. Det er i denne forbindelse nok værd at mærke sig, at Mogens Høeg i 1617 havde studeret i Leiden, en by hvor man forlængst var holdt op med at tro på hekse. Når Johansen (s. 43) hævder, at der ikke kan erkendes nogen iøjefaldende forskel på landsdommernes afgørelser i de tre første perioder (1609-17, 1618-25 og 1626-56), beror det på hans periodeinddeling. Den er efter min opfattelse uhensigtsmæssig, fordi den slet ikke tager hensyn til dommerkollegiets sammensætning.

I 1642 året efter, at Mogens Høeg er blevet landsdommer, indledes for øvrigt en ny praksis i forbindelse med frifindelser: vidner og nævninge dømmes til at betale »kost og tæring«, dvs. en del af sagens omkostninger. Når vi betænker de store udgifter, der var forbundet med at bringe en sag for Viborg landsting, var det helt afgørende, at sagen faldt ud med domfældelse, for så kunne man få sine udgifter dækket af »det offentlige«. En frifindelse betød derimod, at sagsøgerne selv måtte udrede omkostningerne og har derfor været en hård belastning. Jeg er derfor heller ikke enig, når Johansen afviser den tidligere fremførte opfattelse og hævder at »årsagerne til faldet i sagernes antal ikke skal ansues ud fra retssystemet« (s. 44). Tværtimod tror jeg, at man ude ved 1. instansdomstolene har været uhyre følsom over for de svingninger i antallet af frifindelser, som jeg i modsætning til Johansen, tydeligt mener at kunne iagttage på hans figur 2.

Tesen om, at man omkring 1625 ved begyndelsen af, hvad Johansen definerer som fase III, simpelthen havde udryddet de i Jylland eksisterende troldfolk, har jeg været meget fascineret af. Og jeg tror også, at den holder stik for nogle af de egne, hvor forfølgelsen gik hårdest frem;

her er det sikkert rigtigt, at man efter en tid stod uden oplagte kandidater. Men når vi tæller efter, viser det sig, at sagerne under den store forfølgelse 1618-25 kun kommer fra to trediedele af de 151 nørrejske byting, herredsting og birketing, som på et eller andet tidspunkt af 1600-tallet førte hekseprocesser. Det kunne måske endda gå, men af de 98 retskredse, som indstævner processer til Viborg landsting er de 33 kun repræsenteret med en eneste heks, så her har mulighederne i hvert fald ikke været udtømte.

Når vi når frem til »fase IV«, der går fra 1657-1687, og som Johansen betegner som »et langt forspil til processernes endelige ophør« (s. 42), er jeg dybt uenig med forfatteren om periodiseringen. Det vil føre for vidt at komme ind på, hvem der var landdommere i denne periode. Jeg skal blot nævne, at den lærde skeptiker, matematikprofessoren Villum Lange formeligt blokerede for domfældelser af hekse i de tyve år, han sad som landsdommer (1661- ca. 1680), men kort efter, at han var borte faldt den første bålstraf i mange år, foråret 1683. Denne kursændring skyldes dog ikke Danske Lov, for den blev først bekendtgjort i efteråret 1683.

Det vigtigste i denne forbindelse er, at tiden efter Danske Lov, altså 1683-87 udgør en fase for sig. Men forløbet er slet ikke sådan, som Johansen fremstiller det i sin omtale af godsejeren Jørgen Arenfeldts heksejagt på Djursland 1686 (s. 143). For det første var det slet ikke Arenfeldt, der begyndte denne hekseforfølgelse. Det var Ebeltoftmattadoren Hans Jacobsen, der foruden at være byfoged også var kgl. ridefoged (amtsforvalter) over Kalø amt. 1. februar 1686 får han en heks dømt ved Viborg landsting. Det drejer sig om en omvandrende tiggerske, som bønderne i Dråby sogn uden for Ebeltoft beskylder for at være årsag til en katastrofal kvægdød. I kølvandet på denne sag indleder Arenfeldt ved Rugård birketing sin brutale heksejagt og kommer igennem med fire dødsdomme ved Viborg landsting. Dette rygtes hurtigt rundt i Jylland, og man kan fornemme en bølge af »optimisme«, der ruller hen over de jyske herreder. Nu kan man endelig igen få heksene brændt og således få gjort noget ved trolddomsplagen. Den første der melder sig er adelsmanden Steen Bille til Jungetgård i Salling. Johansen har ikke i sin hekseliste nr. 670 kunnet finde nogen landstingsdom over de to berømte Thisehekse. Men dommen er aftrykt i C. D. Hedegaards Anmærkninger til Danske Lov og Norske Lov (1764). Her kan man (bd. IV, s. 166) læse at de blev dømt »efter Loven (til) levendes (at) kastes på ilden.« Dommen afsiges i Viborg den 28. juli 1686, og det tragiske er, at reskriptet om bålstaffes indstævning for Højesteret var udstedt ugen før. Det er som allerede nævnt dateret den 21. juli, men var bare ikke nået frem til Viborg endnu. Årsagen til dette reskript er ikke nærmere kendt, men det er formentlig

klager over de udlæggelser af prominente borgere i Århus, Grenå og Ebeltoft, som en af de arenfeldske hekse, den synske Anne Sørensdatter, var kommet med – først på Rugård, den 16. maj, og siden på Viborg landsting, den 18. juni. Men ude omkring i Nørrejylland ved man kun, at landsdommerne i Viborg inden for seks måneder har stadfæstet en syv-otte domme i trolddomssager, så optimismen varer ved til hen omkring jul. I Århus indleder man allerede i juni proces mod en af de hekse, som Anne Sørensdatter har udlagt. Det er Karen Madsdatter (nr. 669 i hekselisten). Men man åbner også proces mod to andre troldkvinder i Århus, den ene dør i fængslet, den anden landsforvises (de er ikke med i Johansens hekseliste, men den landsforviste heks er dog formentlig blevet dømt af Århus rådstueret, altså en 2. instansdomstol). Nr. 672, 673 og 674 i listen fra henholdsvis Øster Hald, Hillerslev og Hassing viser os, at man ved disse herreder er grebet af den samme »optimisme«. Men herudover har jeg fundet endnu otte trolddomssager, som foregår forskellige steder i Nørrejylland. At de ikke alle kommer for Viborg landsting er i denne forbindelse underordnet. I året 1686 kan der således konstateres 24 trolddomssager i Nørrejylland, og det er jo langt over, hvad Johansen betegner som normalraten.

Jeg tror således udmærket, at det i 1680erne kunne have udviklet sig til en lignende heksepanik, som den afhandlingen beskriver fra begyndelsen af århundredet – hvis man ikke var skredet ind fra centralmagtens side med det reskript, som Johansen daterer til november 1686, men som allerede kom i juli. Efter at juli-reskriptet var nået frem til landsdommerne i Viborg, blev der ikke brændt flere hekse i Jylland. Og man ophørte også hurtigt med at føre trolddomssager, for udsigten til at dødsdomme nu ikke bare skulle indbringes for landtinget i Viborg, men også skulle for Højesteret i København, indebar så store udgifter, at ingen længere synes at have turdet binde an med den slags sager (jf. Gustav Henningsen, *Heksejægeren på Rugård: De sidste trolddomsprocesser i Jylland 1685-1687*, Skippershoved 1991).

Men det mentale grundlag for hekseprocesser har fortsat været til stede – selv blandt præsterne. Lad mig, som en optakt til det, Alex Wittendorff vil komme ind på, citere lidt fra en korrespondance mellem sognepræsten i Hjardemål i Thy og biskop Hans Bornemann i Ålborg. Den 2. marts 1687 skriver præsten til sin biskop og beklager sig over, at landtinget har frifundet bondekonen Maren Christensdatter, som var hans sognebarn (hekselistens nr. 674). Præsten er dybt forarget. Specielt er han vred over, at kvinden for landstinget har løjet og sagt, at de for gode ord og brændevin fik hende til at sige, hvad de ville have. Præsten var nemlig selv med til forhøret, og det var, forklarer han, kun fordi hun

hen på eftermiddagen klagede over, at hun intet havde fået at spise, at de sendte bud efter noget brød og for 1 skilling brændevin.

»Den 1. december,« hedder det videre i brevet, »blev dommen afsagt på landstinget, den 8. kom hun her til sognet igen, men siden den tid har hun ikke kommet til folk, langt mindre i kirken, udi tretten uger, thi hun har en ond og bange samvittighed. Menige folk har afsky for hende og frygter for hende, ønskende intet hellere, end at hun måtte udryddes af sognet... Jeg behøver fornemmelig Eders Højærværdigheds gode råd... om samme løgnagtige kvinde, som godvillig har bekendt det, hun har været berygtet og sigtet for, bør at tolereres her i sognet og fra al straf og disciplin eximeres«.

Biskoppen Hans Bornemanns svar er dateret Ålborg, den 6. marts 1687, og det indeholder en alvorlig reprimande til den gode præst: »såsom landsdommerne,« skriver bispen, »med deres dom nu er gangen imellem, og kvinden plat er frikendt, forundrer jeg mig højlig, at I endnu vil tale om nogen forfølgelse eller udryddelse eller straf og disciplin. Af almuens tanker og misforstand bør I ikke, som skal lære andre, lade Eder lede til nogen forgribelse; men I bør undervise sognefolket, at de fare vild, idet de ville være kloge over øvrigheden og dommerne og holde den for skyldig, som retten har kendt uskyldig... Var dette et ukrudt, som skulle have været afhugget, da må de svare dertil, som var betroet sværdet og ikke uddrog det dertil. Vi ville nu applicere os til det dictum Christi (Mathæus 13.30): [L]ader klinten og hveden vokse tilsammen indtil høsten«. Ovenstående har jeg fra en artikel af D.G. Wulff i Jyske Samlinger 2. rk. 1 (1888) 433 f. – et interessant arbejde, som jeg savner i afhandlingens bibliografi. (Under forsvaret kunne Johansen gøre mig opmærksom afhandlingens kap. 10, note 149, hvor han på grundlag af arkivalierne citerer nogle linjer fra den samme korrespondance. Da disse citater efter min opfattelse udelader en række væsentlige aspekter, har jeg dog valgt at bibeholde mit uddrag, for at man kan sammenligne).

Inden jeg går over til mit tredje og sidste hovedpunkt: Den folkløriske dimension, vil jeg gerne nævne nogle af de resultater i afhandlingen, der er vigtige, men som jeg anser for dokumenterede, og som jeg derfor ikke vil komme nærmere ind på. Det gælder Johansens skelnen mellem udlæggelsessager og egentlige hekseprocesser, som er metodisk grundlæggende for studiet af i hvert fald danske hekseprocesser. Det gælder afsnittet om udlæggelsernes dynamik i kapitel 5. I samme kapitel er der et vigtigt afsnit med analyse af de situationer, hvor trolddomsbeskyldninger opstår og de motiver, man tillægger heksene, og et afsnit om trolddomsrygtet, som i et overraskende stort antal tilfælde viser sig at

kunne spores til en helt konkret episode, der som oftest ligger langt tilbage i tiden, op til 30 år før det kommer til proces (s. 50), og heraf slutter Johansen med god ret, at det tager lang tid at opbygge et trolddomsrygte. Derfor er heksene også gennemsnitligt over 50 år, før de bliver anklaget (s. 65). Det er også interessant, at Johansen kan vise, hvordan danske hekseprocesser, på trods af den retsbeskyttelse, der lå i lovgivningen om, at man hverken måtte bruge tortur før domfældelsen eller bruge udædiske personers vidnesmål mod andre, alligevel under særlige omstændigheder kunne få samme forløb som de kædeprocesser, vi kender fra det europæiske kontinent. Det er også en stor fortjeneste, at Johansen hele tiden sætter sine resultater i relation til den internationale heksetrosforskning. På denne måde bliver afhandlingen også en indføring i den nye og spændende forskning, der har fundet sted på dette område siden slutningen af tresserne. I denne forbindelse vil jeg dog lige påpege, at Johansen i nogen grad overser den nordiske forskning på området, og næsten helt forbigår, hvad der er udrettet af danske lokal- og amatørhistorikere. Selv om deres behandling af emnet selvfølgelig lader noget tilbage, hvad det metodiske angår, så har mange dog haft fingrene i interessant tingbogsmateriale. Alene ved en mere systematisk udnyttelse af denne litteratur ville Johansen have kunnet supplere med mange oplysninger, som mangler i hans hekseliste, der er det grundlag, som hele afhandlingen hviler på.

Når det gælder den internationale forskning er der dog et aspekt, som jeg savner i analysen: Det er Robert Muchembleds og andres skelnen mellem »åbne« og »lukkede« lokalsamfund. Denne teori havde jeg gerne set diskuteret i afsnittet om »Trolddomsprocessernes geografiske fordeling« (s. 66 ff. med kortet s. 67). Det er i sig selv et sensationelt resultat, at der kan påvises 12 herreder og en købstad, der gennem hele 1600tallet er kemisk fri for processer af denne art, eller hvor man i hvert fald ikke fandt anledning til at stævne dem for Viborg landsting. Det virker alt for godt til at være sandt, og jeg fatter derfor heller ikke, at Johansen har kunnet styre sin nysgerrighed for at kigge nærmere på nogle af l. instansprotokollerne, som jeg allerede har været inde på det i forbindelse med det heksefri Vejle. Teorien om de åbne og lukkede samfund går ud på, at nogle samfund er indstillet på samarbejde med centralmagten og dens administrative organer. Det er de såkaldt »åbne« samfund. Men i andre lokalsamfund vender man ryggen til øvrigheden og ordner sine konflikter uden at gå til domstolen eller for den sags skyld til præsten. Det er de såkaldt »lukkede« samfund. Her kan man selvsagt vanskeligt finde materiale i administrationens arkiver, men med lidt tålmodighed tror jeg, at Johansen ville have kunnet finde oplysninger, der afslørede, hvad man

i disse områder gjorde med sine troldfolk. For troldfolk fandtes der overalt.

Jeg vil i øvrigt gerne benytte denne højtidelige lejlighed til at udtale et ønske om, at der en dag må findes midler til én gang for alle at få transkriberet vort ældre tingbogsmateriale på edb, så man kan søge i det. Det er et utroligt spild af ressourser, at forskerne hver gang skal gå til originalerne og læse dem forfra, når de skal undersøge et problem. I Norge er man gået i gang med en fuldstændig indskrivning på edb af 1600-tallets tingbøger, så man i løbet af nogle år vil kunne søge på sin computer i dette kæmpemæssige kildemateriale.

Men nu til den folkløristiske dimension. I indledningen skriver forfatteren: »Intet forsøg er blevet gjort på at benytte E. Tang Kristensens sagnoptegnelser fra det 19. århundrede. For en historisk problemstillings vedkommende kan beretninger nedskrevet 200-300 år efter de egentlige begivenheder intet sige om disse begivenheder« (s. 18). Jeg er nu ked af, at Johansen slet ikke har benyttet Evald Tang Kristensen, for selv om han kan have ret i, at optegnelserne ikke lader sig bruge direkte som historisk kildemateriale, så kunne læsningen af Tang Kristensen have sat ham på sporet af mange ting, som findes i hans materiale, men som han ikke har haft øjnene åbne for. Det forholder sig nemlig sådan, at den struktur, som var grundlaget for den folkelige heksetro på processernes tid, holdt sig helt op til forrige århundrede. I afhandlingen kommer Johansen et sted ind på troldfolk, som har taget »lykken« fra folks ølbrygning eller fra mælken (s. 52). Og et andet sted omtales en klog kone på Læsø, som mente, at det ikke var trolddomskunst at tage »mælkelykken« fra en mand og give ham den tilbage igen (s. 90). Men Johansen indlader sig ikke på en nærmere diskussion af dette lykke-begreb.

Jeg anser det for et kardinalpunkt i 1600-tallets folkelige, magiske univers, så lad mig derfor med nogle eksempler forsøge at definere det lidt nærmere. Ifølge den officielle kristne lære var lykke udtryk for Guds nåde og velsignelse, mens ulykke opfattedes som Guds straf eller prøvelse. Men den folkelige lykkeforestilling gik langt videre. For det første var det ikke et overordnet, abstrakt begreb, men noget helt konkret: Alt efter om folk havde held med deres heste, får eller grise, kornavl, mælk eller gæs, hed det sig, at de havde »hestelykke«, »fårelykke«, »svinelykke«, »kornlykke«, »mælkende« eller »gåselykke«. Hver ting havde således sin egen »lykke«. I nogle egne talte man om »nyttens«, »grøden« eller »goden«; men meningen var den samme.

»Lykken« opfattes også som et begrænset gode. I en trolddomssag fra Vendsyssel 1610 hedder det om en klog kone, som man kaldte Anne

»Fejekone«, at hun »fejede lykken fra den ene til den anden« (hekselistens nr. 47). Om en borgmester i Ebeltoft, hed det sig i 1680'erne, at han havde »syv mands lykke«, men for dette, sagde man videre, er der des flere fattige til (Henningsen 1991:22). Mange kloge koner hævdede, at de kunne skaffe folk deres »mælkende« igen, når »det var fordærvet«. Andre tog sig mere generelt af at skaffe lykke til huse. Da borgmester Hans Grønbech i Århus omkr. 1600 skulle til at bygge, havde hustruen (listens nr. 72) sendt bud efter en klog kone (listens nr. 59), så hun kunne være til stede, når de lagde grundstenen, men for at skaffe dem lykke i det nye hus, skulle stenen sættes ned »i fandens navn«.

Det andet kardinalpunkt i dette magiske univers er »ulykke«, men ordet bruges, så vidt jeg kan se kun mere abstrakt, i vendinger som »gid du må få en ulykke«. Jeg er ikke sikker på, at man havde noget ord for den tilstand, der helt præcist lader sig definere som negationen til alle de forskellige former for »lykke«. Det vil sige den situation, man befandt sig i, når ens »hestelykke«, »mælkende«, »svinelykke«, »kornlykke« eller »gåselykke« var forgjort. I Johansens ekserptsamling, som jeg har haft adgang til, vrimler det med materiale til en sådan udredning.

I sin afhandling har forfatteren også set bort fra de teknisk etnologiske termer for de forskellige slags »hekse« og i stedet (s. 14) valgt konsekvent at bruge tidens egne termer gennem hele sin studie og tale om »trolddom«, »troldkarle« og »troldkvinder«. Ikke desto mindre opereres der gennem hele afhandlingen implicit med i hvert fald tre forskellige slags troldfolk, som vi kunne kalde for sabbathekse, malefikanter og kloge folk. Sidstnævnte term optræder ligefrem i titlen på et af afhandlingens underafsnit med titlen »Troldfolk og 'kloge folk'« (s. 88 ff.).

Derfor vil jeg gå lidt videre med min semiotiske analyse af det 17. århundredes magiske univers. Imellem de to kardinalpunkter »lykke« og »ulykke« bevæger de kloge mænd og koner sig. Øvrigheden kaldte dem »troldfolk« og straffede dem, hvad enten de brugte deres »kunster« til at gøre ondt eller godt med, men blandt menige bønder, ja, selv i adels- og borgerkredse, ansås de for »kloge« og »vise«. De kloge folk er heksenes modstandere. Forgørelse består netop i, at heksene bruger deres magt til at tage »grøden« af marken, så den giver ringere foldudbytte, eller »mælkendet« (»kraften«) af koens mælk, så den ikke kan kærnes til smør. På denne måde skaffer heksene sig selv mere korn og mere smør. Det er altså ikke kornet og mælken, som troldfolkene tager fra deres naboer, men »kraften« uden hvilken kornet ikke kan vokse, og mælken ikke kan holde sig. Når ens »lykke«, held eller sundhed på denne måde er forgjort af onde troldfolk, søger man hjælp hos kloge mænd og koner, som med »råd« og »visdom« er i stand til at forpurre heksenes onde anslag. Når

trolddommen på denne måde er tilintetgjort, vender »lykken«, »heldet« eller sundheden tilbage til den eller det, som har været »forgjort«.

Det er dog ikke så enkelt, at vi kan karakterisere de kloge folk som de onde troldfolks »gode modpol«. Mange kloge folk, og i det hele taget enhver, som bare kendte et hemmeligt »råd«, lod sig bruge til »trolddom« (dvs. sort magi). Magi var en handelsvare; der har altid har været penge i denne form for tjenesteydelser. Foruden råd for sygdom eller forgørelse kunne man mod betaling få mange andre former for hjælp hos de kloge folk. Nogle gjorde sig til af at kunne skaffe folk »lykke«, og i sådanne situationer bekymrede man sig ikke om, hvor den lykke kom fra. Andre kunne mod betaling skaffe én indflydelse hos fornemme personer, så de gjorde alt, hvad man bad dem om, magt over den elskede, så han eller hun ikke kunne modstå én, eller hævn over nogen, som havde gjort én fortræd. At være klog mand eller kone var først og fremmest et levebrød, og selv om nogle klart afviste at befatte sig med sort magi, så var der til gengæld også de kloge folk, som mod betaling synes at have været villige til hvad som helst.

Lad mig her til slut ønske præces til lykke med afhandlingen og den smukke udgivelse. Takket være den kliniske måde at tage om heksene på, har vi – midt i alle de tåbeligheder, som emnet let indbyder til – fået en afhandling, hvor alt hvad der kan siges i tal og hårde data er blevet endevendt. Det er der – mine indvendinger til trods – kommet et solidt arbejde ud af, en afhandling med interessante resultater og nye problemformuleringer, som forskningen kan arbejde videre med. Alle de bløde data, som jeg personligt ville ønske, at præces havde interesseret sig mere for, kan man imidlertid finde i den store, maskinskrevne ekserptsamling, som tillige med fotokopierne af alt det fremdragne originalmateriale er skænket til Dansk Folkemindesamling.

Dette vil jeg tillade mig at fremhæve som et eksempel til efterfølgelse, at forfatteren efter gennemførelsen af sit projekt ikke har stillet sit grundmateriale op på en hylde, men generøst har gjort det offentligt tilgængeligt for den forskning, der kommer efter ham. I denne forskning kan man nu fundere videre over, hvad vi skal stille op med alle de »bløde data«, bare for eksempel denne vise, som en af heksene fra Ribe sagde, at de brugte, når de kærnedede smør i bækken:

Nu begynde vi at kærne,
det ser den bond'kone ikke gerne.
Nu kærne vi så mange pund.
– Udi denne morgenstund.
I lav den bond'kone fanger et blund.

Gustav Henningsen